

CONCEPȚIA LUI ÉMILE BENVENISTE
ASUPRA NUMELOR DE RUDENIE INDO-EUROPENE

Florica BECHET

Ce poate fi mai simplu decât numele *mamă* și *tată*? Ni se mai întâmplă să ne mai întrebăm de unde vin și ce sens au cuvinte precum *secular*, *panoplie* sau *albastru* (căci, bunăoară, pentru orișicine, Biserica albă n-are nici în clin nici în "mînece"¹ cu „albastrul de Voroneț”²). Dar cui îi mai stârnesc azi curiozitatea cuvinte ca *bunic*, *unchi*, *cumnată* sau *soacră*? E ca și cum te-ai întreba de ce-i zice lupului *lup*. Uneori, suntem puțin încurcați când nu ne dăm imediat seama ce grad de rudenie există între o anumită persoană și cineva despre care aceasta spune că-i este *nepot*, și poate chiar, fiind noi un neam francofon, ne întrebăm de ce sora noastră gallo-latină face distincție între *petit-fils* « nepotul de fiu » și *neveu* « nepotul de frate ». Dar noi suntem filologi, știm și lingvistică comparată, așa că nu e exclus să ne întrebăm cum se face că *fratele* din spaniolă (*hermano*) nu este frate cu cei din restul limbilor romanice (fr. *frère*, prov., cat. *fraire*, it. *fratello* (it.v. *frate* > it.n. *fra(te)* « frate », termen monastic). Mai rău, dacă aruncăm o privire peste Canalul Mînecei, ne trezim brusc în situația Alicei în Țara Minunilor, când constatăm că „micul fiu” franțuzesc (*petit-fils*) a devenit, „in the mirror” *grandson* în Marele Albion. Dar nici măcar nu e nevoie să ajungem la frați și nepoți: este de ajuns să ne uităm peste gard, pe la foștii vecini, și să ni se pară ciudat că rușii au un alt fel de *tată* (*otec*) decât vorbitorii altor limbi indo-europene, ba chiar din alte familii lingvistice. Și totuși, ce poate fi mai simplu decât

¹ Forma românească veche a substantivului corespunzător verbului latin *manēre* « a rămânea ».

² Din punct de vedere etimologic, rom. *alb* < lat. *albus* « alb (mat) », rom. *albastru* < lat. *albaster* « albicios, albastrui » (ca laptele „botezat”), diminutiv al adjectivului *albus*.

primele noastre cuvinte, *mamă* și *tată*? Totul e să vrei să treci și tu „through the looking-glass” alături de Émile Benveniste.

Căci Benveniste – a cărui trecere în neființă am comemorat-o în 2006 –, în monumentală lucrare *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*, apărută în 1969³, „ultimă moștenire a geniului său” – cum o numește profesorul Dan Slușanschi, care s-a nevoit cu mare sârg și frumoasă știință asupra traducerii ei în română⁴ – dedică o întreagă carte (cartea a II-a) numelor de rudenie din limbile indo-europene. Cu foarte mici excepții, poate secvențe asupra cărora autorul nu a mai avut puterea sau răgazul să revină, avem aici o mostră perfectă pentru „dimensiunea colosală a concepției Maestrului”. Ne propunem să prezentăm coordonatele majore ale acestei concepții, întreprindere pentru care am luat în considerare și alte capitole ale lucrării lingvistului francez. Se va înțelege introducerea prea puțin academică a acestei lucrări, dacă vom spune că Benveniste însuși numește acești termeni „anomalii lexicale”⁵.

În orice societate, rudenia reprezintă o instituție, un sistem, afirmație cu mult mai valabilă în lumea Antichității mediteraneene și indo-iranice, ca și în cea a Protoistoriei. De aceea – după E. Benveniste – termenii care desemnează relații de rudenie dintr-o limbă nu pot fi priviți și cercetați separat, ci trebuie văzuți ca un întreg care ilustrează mentalitățile ce stau la baza instituției familiale la un popor sau altul.

E. Benveniste ne învață aici că toți termenii trebuie considerați ca având aceeași importanță lingvistică, iar anomaliile termenilor de rudenie se pot defini mai bine în

³ E. Benveniste, *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*, vol. I-II, Paris, 1969.

⁴ Émile Benveniste, *Vocabularul instituțiilor indo-europene*, I. Economie, rudenie, societate. II. Putere, drept, religie. Traducere din limba franceză, note suplimentare și Postfață de Dan Slușanschi, Editura Paideia, 2005.

⁵ Într-adevăr, în limbile indo-europene vechi, atât formarea termenilor din această categorie lexicală, cât și flexiunea și semnificația lor sunt aberante.

lumina unor sisteme diferite. El propune astfel, implicit, acea **abordare interdisciplinară** pentru care pledează în lucrările de lingvistică generală. Astfel, pe lângă lingvistica comparată (care pune în evidență legături etimologice între termeni) sau pe lângă cercetarea structurală cu ajutorul câmpurilor semantice, mai mult sau mai puțin formalizate (metode care-i stăteau deja la dispoziție autorului), vocabularul legăturilor de rudenie poate și – în cazul de față – trebuie abordat cu mijloacele altei științe: **etnolingvistica**, știință despre care însuși Benveniste afirmă că a făcut mari progrese.

De ce alege Benveniste etnolingvistica? Deoarece, cu ajutorul acestei științe se poate ajunge la cultură prin intermediul limbii. Etnolingvistica pune întrebări în legătură cu conceptele⁶, iar lexicul este mai mult decât oricare alt domeniu subiect de studiu al gândirii etnologice. Luând-o drept instrument, ajungem la descifrarea unui sistem ale cărui reguli profunde trebuie să le fi scăpat chiar vorbitorilor acelor limbi de odinioară⁷. Metoda este încă actuală și se folosește cu succes în dialectologie.

Sistemul pe care-l pune în evidență Benveniste este cel al unei societăți patriarhale întemeiate pe filiația patrilineară, ilustrând modelul „familiei mari”, de tipul celei păstrate până în secolul al XIX-lea de către slavii de miazăzi (Serbia)⁸. Această familie se află sub ascultarea unui „tată” (**pāter-* > skr. *pitar-*, arm. *hayr*, gr. *πατήρ*, lat. *pater*, irl. v. *athir*, got. *fadar*, toh. A *pācar*, toh. B *pācer*). Dar acest termen (ca, de altfel și cel care desemnează „mama”

⁶ În această lucrare, Benveniste se ține departe de tentația teoretizării din punctul de vedere al lingvisticii generale, trimiterea la concepte și conceptualizare citindu-se printre rânduri.

⁷ Cf. M. Bille, « L'apport de la linguistique à la dialectologie », dans *LALIES, Actes des sessions de linguistique et de littérature*, 9 (Aussois, 31 août – 5 septembre 1987), pp. 20-21.

⁸ Ni se pare edificator faptul că, în aceeași zonă, a descoperit și Milman Parry echivalențe ale celebrului stil formular homeric.

(**māter-* > skr. *mātar-*, av. *mātar-*, arm. *mayr*, gr. μηῶτηρ, irl. v. *mathir*, sl. v. *matī*, v. g. s. *muotar*) este utilizat pregnant cu valoarea sa mitologică, reprezentând calificativul permanent al divinității supreme a indo-europenilor, tatăl universal (cf. vocativul lat. *Iūpiter* < **Dyeu pāter!* „Cerule Tată!” și nominativul *Diēspiter* = ved. *dyau* □ *pitā*). **Pāter-* și **māter-* sunt, înainte de toate, termeni clasificatori, denumiri nobile care subîntind reprezentări simetrice în cadrul mitologiei vechi: „Cerul Tată” și „Terra-Mamă”. Numele genitorului – tatăl după fire – provine dintre termenii numiți „familiari”, fiind probabil unul dintre acei *nursery terms*: **atta* > hit. *attaś*⁹, skr. fem. *attī* „sora mai mare, care servea drept doică”, gr. α[ττα „tată” și „bunic”, lat *atta* „bunic”, got. *atta*, sl. v. *otīci* (derivat din **atta*, provenit din **a(t)tikos*). În calitatea sa de termen din limbajul copiilor, *atta* se întâlnește și în limbi neînrudite cu familia indo-europeană: sumeriană, bască, turcă, și nu poate fi separat de *tata*, care, în vedică, greacă, latină, română, este o modalitate infantilă, tradițională de a numi afectuos tatăl. Pandantul său este **anna* (> hit. *anna*, luw. *anni-* « mamă », gr. ἀφννιῶν « mămică, mama mamei sau a tatălui, bunică », lat. *anna* « mama mamei sau a tatălui, mama după fire ». Deși Benveniste nu amintește acest lucru, socotim că acest termen nu poate fi separat de rom. *nana* « soră mai mare » (aceea care, de multe ori, îndeplinește rolul de doică); poate că la aceeași realitate trimite și numele surorii reginei Dido, Anna, din *Eneida* vergiliană. Benveniste nu precizează dacă socoate asemenea termeni motivați¹⁰.

⁹ Benveniste a ajuns la descoperirea acestei „dualități” a denumirilor indo-europene pentru « tată » și « mamă » datorită cunoșterii limbii hitite și a importanțelor lui contribuții la studiul acestei limbi, lucru trecut cu vederea, în zilele noastre, de multe studii privind activitatea și competențele lingvistului francez.

¹⁰ Totodată, Benveniste nu amintește, printre termenii antici folosiți pentru denumirea tatălui, *pap(p)a* (întâlnit și cu sensuri din alte sfere semantice decât cea a rudeniei (bunăoară, în latină, înseamnă și « mâncare », ca în română). Astfel, silabele *an-*, *am-*, *na-*, *ma-*, din numele „mamei”, în calitatea lor de silabe copilărești (notând minima capacitate de articulare a pruncului), nu reprezintă propriu-zis un radical (un radical adaugă un sens unui complex sonor). Socotim că același lucru s-ar putea spune și despre silabele *at-*, *ta-*, *ap-*, *pa-*, din numele

În afara acestor două categorii de tați, total distincte și, în funcție de limbă, chiar ireductibile una la cealaltă, sistemul mai cuprinde și un al treilea tată: «tatăl care te crește/hrănește», instituție dezvoltată mai ales la celți și scandinavi (și cunoscută sub numele englezesc *fosterage* «faptul de a sluji drept părinte de-al doilea», de împrumut, pentru un copil care nu este al tău), dar întrevăzută, fie și la nivel de povești și legende, și la alte popoare, cum ar fi grecii; termenul grecesc comun este τροφευω, dar o inscripție din Gortyna (Creta) oferă termenul propriu pentru această calitate: αφτιταπλαω, din familia verbului αφτιταπλω «a hrăni un copil, a-l crește» (cf. irl. v. *aite* și gr. αφταλω «copilăresc, copilăros», dar și «nobil», în virtutea acestui tip de creștere, cu un tată de împrumut)¹¹. Poate că de aceea gr. α[ττα este folosit ca termen de respect într-o adresare, de tipul rom. „Taică!” – devenit în zilele noastre mult mai puțin reverențiosul „Tataie!” –, orice persoană în vârstă fiind un virtual părinte.

Socotim că se cuvine evidențiat faptul că, în această demonstrație, Benveniste ține seama de factorul psiholingvistic, de elementul profund subiectiv care-l face, bunăoară, pe un copil să-și numească în același fel, cu același cuvânt „obiectele” din sfera sa afectivă, care sunt – așa cum au arătat cercetări recente – ființele apropiate (mamă, bunică, doică, tată, bunic), sânul, mâncarea, jucăriile preferate sau chiar propriul sex – și el o jucărie sau un soi aparte de ființă. Totodată, ni se pare necesar să subliniem faptul că Benveniste are și o perspectivă pragmatică, disecând

„tatălui”. Dictionarele etimologice stabilesc o legătură între *pa-* din *pater* și *pa-* din *pap(p)a*, gr. παπποω etc. Observațiile profesorului Dan Slușanschi din *Postfața* la traducerea românească (p. 626), care văd în acest *pa-* radicalul „ocrotirii”, deschid o nouă perspectivă asupra numelor de rudenie, indicând cel puțin o disociere între *pa-* din *pater* și *pa-* din *pap(p)a* și o formare asimetrică a numelui celor doi părinți, cel al mamei fiind format pe acea silabă infantilă, fără o semnificație definită.

¹¹ Numai un copil născut într-o familie nobilă putea beneficia de un tată de împrumut, fiind trimis pentru a fi crescut într-o familie străină (cf. cap. VIII: *Regalitate și nobilime*).

sau doar intuind formulele de adresare, pe de o parte, ale copilului, tânărului față de un părinte (oricare dintre tați ar fi el), pe de alta, ale părintelui față de copil – formule de adresare „în oglindă”, de tipul: « Ce faci tu acolo, Ionele, tată? » sau « Tudorele, mamă, hai, mănâncă! ». Asemenea formule stau la baza explicării faptului – altminteri paradoxal – că, uneori, copilul apare numit cu numele « tată ». Iată, așadar, implicit, un element de *linguistique de la parole*, interpretarea unui sens discursiv.

Numele indo-european al fratelui intră în aceeași serie de termeni clasificatori cu conotație religioasă și socială (cf. lat. *fratres Aruales* sau umbr. *fratres Atiedii*, membri ai unei confrerii religioase, și gr. φραττηρ « membrul unei φρατριᾶ »), ceea ce impune crearea unei alte denumiri pentru fratele de sânge: lat. *frater germanus* « frate de neam, de spiță ». În același timp, cum în filiația agnatică, paternă, pentru cineva *pater* era și fratele tatălui, iar fiul acestuia era un alt *frater*, apare un motiv în plus pentru căutarea unei modalități de desemnare a fratelui de sânge și o explicație a faptului că nu se poate reconstitui nici o denumire pentru « văr/vară », unul dintre termenii care nu se pot reconstitui pentru indo-europeană¹².

În explicarea numelor de rudenie și a evoluției lor, demonstrația lui Benveniste pune accentul pe faptul că „desacralizarea” termenului *pater* reprezintă consecința unui șir de schimbări profunde în concepțiile religioase și în structura socială; *atta* se impune acolo unde n-au mai rămas urme ale vechii mitologii în care domnea un zeu « Tată ». În plus, Benveniste relevă faptul că atunci când o cultură se

¹² Unul dintre meritele lui E. Benveniste, în lucrările sale de indo-europeanistică, este de a fi observat că, pentru indo-europeană, nu se pot reconstitui termenii care denumesc absolut toate noțiunile cunoscute de popoarele indo-europene, termeni pentru care diferitele limbi din această familie au denumiri, dar denumiri distincte.

transformă, folosește termeni noi pentru a înlocui termenii tradiționali, care sunt încărcăți cu valori specifice. Este cazul, în special, al numelui indo-european al fiului **sūnūs*, înlocuit în greacă prin $\alpha\phi\delta\epsilon\lambda\phi\omega\psi\forall$ și în latină prin *filius*. Totodată, el ia în considerare fenomenele lingvistice aflate între tendințele limbii, cum ar fi **elipsa** (de exemplu în lat. *filii liberi* ajuns *liberi*, cu sensul de « copii liberi, copii legitimi » (= gr. $\pi\alpha\iota \delta\epsilon\forall \gamma\upsilon\eta\omega\sigma\iota\omicron\iota$), lat. *filius patruelis* « văr după tată » și *filius consobrinus* « văr după mamă », devenite *patruelis* și, respectiv, *consobrinus* (cu urmași români). Același lucru s-a întâmplat și cu lat. *frater germanus* ajuns *germanus*, de unde sp. *hermano*, pt. *irmão*, în vreme ce restul limbilor romanice moștenesc „desacralizatul” *frater*. Mai mult, în urma creștinării, *frater* și *soror* căpătaseră o valoare exclusiv religioasă, ca „frate” și „soră” întru credință, ajungând oarecum termeni de „clasă”, referitori la o nouă înrudire clasificatorie.

Familia indo-europeană este familia exogamă, în care femeia ieșea din propria familie pentru a intra în familia soțului. Bărbatul « își ia nevastă », iar tatăl fetei i-o « dă de nevastă ». Bărbatul se însoară, devine *maritus* « posesorul unei **mari-*» (sau mai degrabă **meri-* « fată tânără, de măritat » – cf. gr. $\mu\epsilon\iota \rho\alpha\xi$ « fată tinerică », apoi « băiat », $\mu\epsilon\iota\rho\alpha\omega\kappa\iota\omicron\nu$ ¹³). **Soția** este, într-un fel, „străinul” intrat în casă și, dacă e să dăm crezare etimologiei lui P. Flobert (ca o completare la explicațiile lui Benveniste), lat. *uxor* « soție » este format pe radicalul *aug^o-/ug^o-*, cu sensul « a adăuga »¹⁴, soția fiind cea care se adaugă familiei soțului, un simplu *ad a o s*. Ea realizează un fel de relație aparte cu fiecare dintre membrii noii sale familii: socrii – părinții soțului, cumnații – frații soțului și soțiile lor. Pentru toate aceste grade de rudenie

¹³ Pentru acești termeni, a se vedea substanțialele completări aduse de profesorul Dan Slușanschi în *Posfața* la traducerea românească, pp. 625-626.

¹⁴ Cf. Guy Achard, *La femme à Rome*, PUF, Paris, 1995, p. 14.

există termeni specifici, care – așa cum afirmă Benveniste – trebuie să aibă un sens exact, de vreme ce ei se determină reciproc unii pe alții. Pentru rudele soției aproape că nu există nume, iar cele existente nu indică propriu-zis rudenia socială, ci alianța.

Pe alocuri însă, se mai poate vedea un vechi statut mai important al mamei și al filiației materne, situație care – după părerea noastră – vine probabil din substrat. Este cazul gr. ἀφδελφοῦ « fratele couterin » și κασιγνητοῦ (din κασιῦ epicen « frate/soră ») « frate din naștere », οἰμογαστριον, οφγαστωρ « couterin », termeni care definesc *fratele* prin relație cu *mama*, înlocuind rudenia clasificatoare cu rudenia individuală.

Aceși veche importanță a filiației matrilineare se poate observa și în principiul exogamiei și în regula căsătoriei între veri încrucișați. Ce presupunea acest tip de căsătorie, semnalat – direct sau indirect – la romani, greci, sciți, traci? Un bărbat se poate căsători cu fiica surorii tatălui său, vara sa de cruce, pentru simplul fapt că aceasta, prin căsătorie, face parte din altă familie, sau cu fiica fratelui mamei sale, vara sa de cruce, deoarece mama sa, prin casatorie, a intrat în altă familie decât cea a fratelui ei. Se creează o asimetrie. Fratele se definește în raport cu tatăl, care nu este neapărat genitorul, dar este „tatăl” fratriciei din care face parte. Nu există însă fratricii feminine, deci sora este exclusă din fratrie și are un cu totul alt statut decât fratele: ea se definește în raport cu o fracțiune socială (*swe*, inferioară fracțiunii οί.κοῦ = lat. *uicus*) din interiorul „familiei mari”, în care domină membrii masculini (cf. *soror* < **swesor*). Pentru *soră* nu există conștiința gradului de rudenie.

De aici, o situație specială: dacă un bărbat ia în căsătorie pe fiica fratelui mamei sale, unchiul lui dinspre mamă îi devine socru, iar dacă un bărbat ia în căsătorie pe fiica surorii tatălui său, mătușa lui dinspre tată îi devine soacră. Avem aici cheia de boltă a întregii teorii a lui Benveniste despre numele de rudenie.

Astfel, în latină, bunicul dinspre tată al unui EGO se numește *auus*, iar fratele mamei sale, unchiul pe linie maternă, este *auunculus*, deoarece *auus* este « unchiul după bunică » (fr. *grand-oncle*, germ. *Grossonkel*), iar « unchiul după mamă » nu poate fi decât « *auus mic* » (*auunculus*). Numai așa se poate explica de ce numele tatălui soțului se înrudește etimologic cu numele fratelui soției, etimologie care i-a uimit până și pe antici. Aceștia au explicat, în general, legătura dintre *auus* și *auunculus* prin faptul că, în ambele situații, avem de-a face cu o rudenie de gradul II, și bunicul din partea tatălui și unchiul din partea mamei fiind a treia rudă a unui EGO: EGO – *pater* – *auus*, pe de o parte, EGO – *mater-auunculus*, pe de alta. Într-o filiație agnatică se ține seama de tată, apoi de tatăl tatălui; în filiația uterină, de fratele mamei. Această situație complicată, care se observă cel mai bine în latină, nu putea fi lămurită decât cu sprijinul etnologiei.

« *Auus cel mic* » nu are nici o legătură cu denumirile din franceză (*petit-fils*) și engleză (*grandson*). Limbile moderne tind să aibă o nomenclatură a gradelor de rudenie explicită, analitică, simetrică și regulată (cf. fr. *beau-fils*, *beau-frère*, *belle-soeur*, *belle-mère*). Folosirea lui *petit-* și *grand-* este parțial arbitrară. În engleză, *grand-* e menit să semnifice treapta mai îndepărtată față de cel care vorbește decât „tatăl”, respectiv „fiul” propriu. Același lucru se observă, pe de o

parte, în greacă, unde numele « nepotului de fiu » ajunge să fie derivat de la numele fiului (υιθυωϰ ∇ « fiu » → υιθωνοϰ ∇ « nepot »), cu sufixul augmentativ *-on-o-/-on-e-* (deci « fiul mare » = *grandson*). Dar situația cea mai interesantă se găsește în irlandeză, unde « nepotul de fiu », « nepotul bunicului » se numește « bunicuț », « bunic mic » (*auē* < **auyos*); la fel și în v. g. s. *enencheli*, germ. *Enkel* « nepot al bunicului », diminutiv de la *ano* « bunic ».

De fapt, și aici ne întâlnim cu mentalitățile societăților arhaice. Numeroase sisteme de înrudire cuprind termeni reciproci, folosiți între cei doi membri ai unei perechi: « tatăl mamei » (bunicul) și « fiul fiicei » (nepotul) își dau unul celuilalt același nume. Pentru această trăsătură singulară de vocabular mai există și o motivație clasificatoare. În nenumărate societăți există credința că într-o ființă care se naște se întrupează mereu un strămoș reîntors după un anumit număr de generații; în genere, revenirea are loc de la bunic la nepot. De aceea copilul este un fel de înfățișare în mic a strămoșului pe care îl întrupează: el este un « bunicuț ».

Astfel, Benveniste demonstrează cum își impune mentalitățile societatea patriarhală indo-europeană. Totuși, în timp, în urma schimbărilor impuse de varii factori istorici, sociali și religioși, s-a ajuns să prevaleze legătura nemijlocită de sânge. Se sterg deosebiriile dintre linia maternă și linia paternă. Limbile moderne ajung la o nomenclatură clasificatoare, cu proprietăți strict extralingvistice. Cam în aceeași epocă, Cl. Lévi Strauss¹⁵ postulează că aceste criterii extralingvistice de evaluare diferă de la o societate la alta.

Urmîndu-l pe E. Benveniste, am spune că acestea evoluează și de la o epocă la alta. Nu mai avem un „tată”

¹⁵ *Antropologie structurală*, trad. rom., București, 1978.

generic și nici o „mamă” a tuturor. În ziua de azi, nimic mai simplu decât numele „mamă” și „tată”.